

Willemien Otten en Willem van Asselt

in: W. Otten en W.J. van Asselt (red.), *Kerk en conflict. Identiteitskwesties in de geschiedenis van het christendom* [Utrechtse studies 3], Zoetermeer, Meinema, 2002, 7-11.

In de vierde eeuw na Christus klaagde de uit Cappadocië afkomstige kerkvader Gregorius van Nyssa (ca. 330-395) dat hij op bezoek in Constantinopel — de nieuwe hoofdstad van het Romeinse rijk — nergens kon komen of niets kon ondernemen zonder door kooplieden in de straten van de stad betrokken te worden bij discussies over de drieëenheid van het goddelijk wezen. In een invloedrijk werk over de triniteit schreef hij : "Wanneer je om wisselgeld vraagt, begint men tegen je te filosoferen over de Verwekte en de Onverwekte. Wanneer je informeert naar de prijs van een brood, wordt er tegen je gezegd 'dat de Vader groter is en de Zoon minder.' Als je vraagt of het bad klaar is, antwoordt iemand: 'De Zoon is uit niets geschapen'."¹

Dit enigszins anecdotisch aandoend verhaal uit de geschiedenis van de Vroege Kerk zal afgezien van de grappige toon waarop de kerkvader deze woorden neerschreef nauwelijks iets bij de moderne lezer losmaken. Wel zal er enige verwondering opkomen over het feit dat dergelijke — in onze ogen — bizarre theologische kwesties het gesprek van de dag vormden van gewone christenen in de straten van een wereldstad. Dit is heden ten dage ten ene male uitgesloten. En als de recente debatten over verzoening rond Den Heyer in protestants Nederland toch ook veel wisten los te maken, dan gebeurde dat meestal op kerkeradsvergaderingen of in synodeverband, met hier en daar een krantenbericht, maar werd de brede publieke opinie daar niet in betrokken, misschien zelfs de kerkelijke niet.

---

¹ Gregorius van Nyssa, *Over de godheid van de Zoon en de Heilige Geest*, geciteerd in Harold O.J. Brown, *Heresies. The Image of Christ in the Mirror of Heresy and Orthodoxy from the Apostles to the Present*, New York 1984, 104

In de tijd van Gregorius van Nyssa konden leerstellige posities echter heel wat teweeg brengen op het marktplein en mensen in rep en roer brengen. Ze konden zelfs bepalend worden voor de identiteit van bepaalde personen of groepen binnen de christelijke kerk van die tijd. Uit bovenstaand citaat zou men kunnen opmaken, dat Gregorius zich ergerde aan de triviale wijze waarop onbevoegde leken aan het theologische debat deelnamen en dat hij op grond daarvan zijn klacht uitte. Maar dat is anachronistisch gedacht, vanuit de idee dat theologie alleen iets is voor officieel opgeleide theologen. Bij nader inzien blijkt dat de bron van zijn ergernis veeleer was gelegen in het feit dat de meerderheid van de leken over wie hij zijn beklag deed, sympatiseerde met de opvattingen van zijn opponenten. Dit waren de vertegenwoordigers van de ariaanse of semi-ariaanse opvatting, die de wezensgelijkheid (*homoousia*) tussen de Vader en de Zoon verwierpen. In Gregorius' ogen tastte deze opvatting de identiteit van de christelijke orthodoxie aan. Op het concilie van Nicea was deze positie ook met keizer- /8/ lijke goedkeuring weerlegd, maar toch werkte hij nog heel lang door. Tegen deze achtergrond verstaan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat Gregorius met dergelijke opmerkingen zijn opponenten belachelijk wilde maken en de identiteit van zijn eigen orthodoxe positie probeerde te versterken en te intensiveren. Uit recente publicaties is overigens duidelijk geworden hoe Basilius van Caesarea, de broer van Gregorius, deze laatste vanwege zijn grote retorische talent ook bewust heeft ingezet in de strijd tegen het arianisme.² Uit het feit dat dergelijke theologische propaganda nodig was, blijkt trouwens wel dat de orthodoxe partij niet altijd onmiddellijk de overhand had, zodat de visie dat de kerkgeschiedenis bij uitstek een geschiedenis is van alleen overwinnaars niet lijkt op te gaan. Daarvoor liggen de zaken nu eenmaal te gecompliceerd.

Dit voorval van wederzijdse veroordeling uit de eerste tijden van de christelijke kerk is helaas geen uitzondering. Tolerantie en orthodoxie, van wat voor aard dan ook, gaan nog altijd moeilijk samen. Tolerantie en ketterij overigens niet veel beter. Conflicten zijn in de kerkgeschiedenis dan ook niet van de lucht geweest, en hoe overtuigd men ook kan zijn geweest van het bovennatuurlijke gelijk van de eigen positie, deze conflicten zijn toch zelden uit de lucht komen vallen. Het gaat in alle gevallen om mensenwerk, waarbij het verschil tussen overwinnaars en verliezers lang niet altijd gelegen is in het hebben van

---

² Zie Ph. Rousseau, *Basil of Caesarea*. University of California Press, Berkeley 1994, 1-26.

de juiste leer of de meeste macht. Zoals de bijdragen aan deze bundel stuk voor stuk illustreren gaan conflicten soms gewoon hun eigen onvoorspelbare gang. Vandaar dat observatie van hun verloop ook zo cruciaal is. Met wijziging van spelers en rollen op het kerkhistorisch toneel zouden hele trajecten in de geschiedenis van het christendom beschreven kunnen worden als een bizarre opeenstapeling van conflicten. En telkens weer kunnen we constateren hoe dergelijke geschillen in de maatschappelijke en kerkelijke context intensief konden doorwerken.

In veel gevallen reikten dergelijke conflicten nog verder doordat ze gingen functioneren als identiteit-verlenende factoren, waardoor de ene groepering in staat was zich van de andere te onderscheiden. Het is op deze identiteitsvraag dat deze bundel zich nader wil concentreren vanuit de gedachte dat identiteit en conflict eigenlijk moeten worden gezien als in wisselwerking op elkaar betrokken. Daarbij stonden soms grote dingen op het spel. Soms betrof het triviale zaken. Deze conflicten konden bovendien zeer verschillend van structuur zijn. In dit verband zou men onderscheid kunnen maken tussen intra-persoonsconflicten, inter-persoonsconflicten en inter-groepsconflicten. Bij de eerste categorie gaat het om conflicten binnen het individu, zoals frustraties en identiteitscrises, maar ook bekeringsverhalen. Zij zullen hier goeddeels buiten beschouwing moeten blijven, al vertoont het artikel van Janse over Klebitz nog de meeste trekken van deze categorie. Gaat het bij de tweede om conflicten tussen twee of meer individuen, bij de derde tenslotte krijgen we te maken met conflicten tussen twee of /9/ meer groeperingen. Bestudering van meer dan tweeduizend jaar christendom leert tevens dat zich vooral bij de twee laatste vormen van conflict iets afspeelt dat te maken heeft met het expliciet formuleren, handhaven en intensiveren van individuele of collectieve identiteit. Daarin vindt de kerkhistoricus, die liever geen psycholoog is maar de voorkeur geeft aan teksten, voldoende materiaal om zijn analyse aan te vatten. In deze bundel zal de lezer met al deze vormen van conflict in de geschiedenis van het christendom kennis kunnen maken.

Het gebruik van de termen "identiteit" en "conflict" als raamwerk waarbinnen de artikelen van deze bundel gesitueerd zijn, is echter niet zonder problemen. Het begrip "conflict" behoeft niet al te veel moeilijkheden op te leveren, wanneer we dit definiëren als datgene dat kan ontstaan als strevingen, doelen, waarden, opvattingen en dergelijke

van twee (of meer) mensen of groepen elkaar tegenwerken of uitsluiten. Conform wat hierboven is betoogd, moet worden vermeden dat conflicten bij voorbaat worden gezien als statisch of in zichzelf besloten. Een conflict kon zich ontwikkelen, uitgroeien, passeren en zelfs voorbijgaan. Conflicten die kort op elkaar volgen hoeven anderzijds niet noodzakelijk iets met elkaar te maken te hebben, zoals Van Sluis in zijn artikel over het Friese dorpje Berlikum aantoont. In deze bundel wordt gepoogd via een behandeling van zeer uiteenlopende conflicten een dwarsdoorsnee van de kerk- en dogmengeschiedenis te geven. Daarbij kan het gaan om zeer verheven zaken als de triniteit, bij Otten en Honée, om structurele zaken als de positie van de rooms-katholieke hiërarchie in het artikel van Houtepen, maar ook om een incidenteel beroep uitgebracht op een vrijzinnige dominee. Hoewel de presentatie van een dergelijke veelheid van conflicten versnipperend kan werken, hebben wij toch voor deze aanpak gekozen in de hoop dat wij met dit kleurrijke palet in ieder geval een kleurrijk beeld van de kerkgeschiedenis hebben geschilderd. Vermeldenswaard is voorts dat onze fascinatie met het thema conflict als constante heeft dat gekeken is naar de "constructieve" — als die term bij conflicten gebruikt mag worden — bijdrage die conflicten hebben geleverd aan de identiteitsvorming, niet aan het genre van de polemieken als zodanig.

Bij het begrip "identiteit" stuiten we echter op een lastiger en moeilijk te grijpen term. Het bevat zowel wijsgerige en psychologische als sociologische en antropologische connotaties.³ Zonder op deze betekenisvelden in te gaan wordt in deze bundel gewerkt met een betrekkelijk eenvoudig model van identiteit, zoals dat in het onderzoeksprogramma van de Utrechtse onderzoeksgroep "Identiteit in Wording", waarin de kerkhistorici van de faculteit theologie en de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht sinds enkele jaren samenwerken, als startpositie is geformuleerd. Het gaat in dit onderzoeksprogramma om onder- /10/ zoeksvragen zoals: hoe beschouwen partijen (in een conflict) elkaar en hoe zagen zij zichzelf? Correspondeerde het beeld dat men van zijn tegenstander(s) had met het zelfbeeld van die tegenstander(s)? Is het zelfbeeld dat beide partijen hebben op feiten gebaseerd of gaat het om een reconstructie van eigen confessionaliteit of loyaliteit aan de traditie? Op welke bronnen is religieuze identiteit

---

³ Zie L. Laeyendekker, *Identiteit in discussie*, Meppel 1974. Vgl. W.G. Frijhoff, "Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992), 614-634.

gefundeerd? In dit verband zou ook een onderscheid gemaakt kunnen worden tussen externe en interne identiteit-verlenende factoren die door of in de context van het betreffende conflict gegenereerd werden. Kort samengevat wordt in de historische analyses die in deze bundel worden gepresenteerd, onderzocht op welke wijze conflicten in de geschiedenis van de kerk — geweld of ongewild — katalyserend hebben gewerkt bij het ontstaan en de profilering van kerkelijke en theologische identiteiten. Dat laatste, geweld en ongewild, is voor de historicus overigens een niet onbelangrijke kwalificatie. Naast structurele analyses moet de historicus altijd rekening houden met de weerbaarheid van de contingente werkelijkheid; dat geldt voor de kerkhistoricus niet minder. Deze onvoorspelbaarheid maakt de koppeling van identiteit en conflict ook zo'n verrassend spannende aangelegenheid.

Een conflict heeft in de meeste gevallen een voorgeschiedenis en kent verschillende fasen. De door een conflict (mede) gevormde identiteit heeft daarom niet slechts een ruimtelijke, maar ook een temporele component: identiteit verwijst naar het eigene dat een persoon of groep op een gegeven moment van andere onderscheidt en naar dat wat blijft door de verandering heen. Daarom wordt in de geboden bijdragen ook ingegaan op de vraag welke "synchrone ringen" rondom het beschreven conflict cirkelen en op welke wijze de verschillende facetten op een "diachrone as" van specifieke tradities gesitueerd kunnen worden. Het zou met het oog op vervolgonderzoek in deze richting aanbeveling verdienen de spanning tussen synchroniciteit en diachronie in het geval van een aantal conflicten specifiek uit te werken. Hier zij dit slechts als desideratum aangestipt.

Is het vaststellen van de identiteit van personen en groepen in het heden reeds geen eenvoudige opgave, voor de (kerk)historicus is het onderzoek daarnaar zo mogelijk nog gecompliceerder, omdat gewerkt wordt met historische documenten, die natuurlijk niet geproduceerd zijn met het oog op de onderzoeksvragen van deze bundel. Bovendien worden er conflicten behandeld die uit zeer uiteenlopende perioden van de kerkgeschiedenis afkomstig zijn. De doelstelling van deze bundel is dan ook in zekere zin beperkt. De auteurs die aan de totstandkoming ervan hebben meegewerkt is gevraagd om de lezer voldoende materiaal aan te reiken op grond waarvan hij of zij in staat wordt gesteld de werkhypothese van deze bundel — het conflict als een identiteitsverlener — op haar deugdelijkheid te toetsen. Daarbij is in de presentatie uiteindelijk niet voor een

thematische, maar voor een chronologische orde gekozen, met een indeling in respectievelijk Vroege Kerk/Middeleeuwen, Vroeg Moderne Tijd en Moderne Tijd. Wanneer men de geschiedenis in perioden indeelt, kan men zich altijd afvragen hoe een dergelijke /11/ indeling zich verhoudt tot de historische werkelijkheid. Tenminste moet worden erkend dat een dergelijke indeling een extrinsiek karakter heeft. Het is een indeling die door de historicus aan de geschiedenis wordt opgelegd. Dat wil niet zeggen dat deze geen goede redenen kan hebben voor de gekozen indeling, maar het betekent wel dat de indeling altijd een voorlopig karakter heeft. De achterliggende bedoeling van de chronologische indeling in deze bundel is dat op deze manier iets van een kader aangegeven wordt waarbinnen de bestudering van afzonderlijke conflicten een duidelijk omliggende plek krijgt. Waar conflicten zelf al ontwrichtend werken, hebben wij gemeend het ontwrichtende effect op de lezer tot een minimum te beperken. Elk van de drie genoemde chronologische secties wordt daarom begonnen met een inleiding die de karakteristieken van de betreffende periode aangeeft en daarmee als kader van de individuele artikelen binnen elke sectie kan dienen. Dat het eerste artikel van O.J. de Jong buiten het kader van een periode valt is alleen maar passend. Dat deze kerkhistoricus het belang van de diachronie in zijn werk op de juiste waarde heeft weten te schatten blijkt uit zijn *Nederlandse Kerkgeschiedenis* en zijn algemene *Geschiedenis der Kerk*.

Tenslotte zij opgemerkt dat deze bundel grotendeels en in bewerkte vorm de referaten bevat die zijn gehouden tijdens een kerkhistorisch congres dat plaatsvond op zaterdag 26 januari 2002 te Utrecht. Voor de organisatie van het congres zijn wij veel dank verschuldigd aan het bureau van de faculteit godgeleerdheid, met name aan mw. Karen Sikkema en mw. Talitha Ruiten. Voor de werkzaamheden daarna, toen dr. Van Asselt door ziekte enige tijd was uitgeschakeld, komt veel dank toe aan d hr. Arwin van Wilgenburg, die bereid bleek een deel van de redactionele taken op zich te nemen alsmede de verzorging van de index. De aanleiding om tot het organiseren van dit kerkhistorische congres over te gaan was gelegen in het naderende afscheid van dr. F.G.M. Broeyer als universitair hoofddocent Kerkgeschiedenis aan de theologische faculteit van de Universiteit Utrecht, aan welke instelling hij meer dan vijfendertig jaar verbonden is geweest. Ondanks, of wellicht dankzij, diens befaamde irenische habitus, maar bovenal geïnspireerd door zijn belangwekkende artikel over de doopvraag, hebben

wij beiden gemeend dit congres juist te moeten toespitsen op het thema conflict als een niet aflatende bron van kerkhistorisch onderzoek. In de bundel is dit excellente artikel waarin het handwerk van de kerkhistoricus goed naar voren komt dan ook als hommage aan hem opgenomen. Dat zijn afscheid in het kader van het "grijze-wijzen"-beleid van de Universiteit Utrecht nog enige tijd kan worden uitgesteld, maakt dat ook wij ons jaren jonger kunnen voelen. Aan Frits Broeyer wordt deze bundel opgedragen.